

Абылов А.Д.

«САК», «УСУН», «ГУН» ЭЛДЕРИНИН МАДАНИЯТЫ, КЫРГЫЗ ЭЛИНИН XIX КЫЛЫМДАГЫ КООМДУК-СОЦИАЛДЫК, САЯСИЙ, САЛТТУУ УКУКТУК МАДАНИЯТЫНЫН БУЛАГЫ КАТАРЫ БАЙЛАНЫШТАРЫ

Абылов А.Д.

КУЛЬТУРА НАРОДОВ «САК», «УСУНЬ», «ГУНН», ВЗАИМОСВЯЗИ КУЛЬТУР КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА В XIX ВЕКЕ, КАК ИСТОЧНИКА ОБЩЕСТВЕННО-СОЦИАЛЬНОЙ, ПОЛИТИЧЕСКОЙ, ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

A.D. Abylov

THE CULTURE OF THE PEOPLE «SAK», «USUN», «HUN», THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE KYRGYZ PEOPLE IN THE NINETEENTH CENTURY, AS A SOURCE OF SOCIAL, POLITICAL, LEGAL CULTURE

УДК: 9:392.0:394.9

Бул макалада кыргыздардын XIX кылымдагы коомдук социалдык, саясий, салттуу укуктук маданиятынын булактары катары б.з.ч. сак, усун, хунну жана орто кылымдагы түрк элдеринин, Енисей кыргыздарынын маданияты салыштыруу негизинде каралат.

Негизги сөздөр: маданият, табигый мыйзамдар, коомдук түзүлүш, салттуу укуктар, мамлекеттик түзүлүш, социалдык-саясий маданият, кызматтык титулдар.

В этой статье в качестве источника культуры рассматривается социальная, политическая, правовая культуры в сравнении с культурами саков, усуней и гуннов, которые жили до н.э., а также турецких народов и кыргызов Енисея.

Ключевые слова: культура, естественные законы, общественное строение, право, государственный строй, социально-правовая культура, служебные звания.

In this article as the source of culture examines the social, political, legal culture in comparison with cultures Saks, Usuns and Huns who lived before our era, and Turkic peoples and of the Yenisei Kyrgyz.

Key words: culture, natural laws, social structure, law, political system, socio-legal culture, official titles.

Коомдук тарыхый-этнографиялык илимдерде элдердин, этностордун өзүлөрүнө тиешелүү улуттук менталитети, маданияты, өзгөчөлүктөрү, табигый салттуу жазылбаган мыйзамдары, миң жылдарда калыптанып, коомдук түзүлүштүн негизин түзө баштайт. Кыргыз тарыхында б.з.ч. VI–I кылымдарга таандык сак, усун, гун элдеринин маданияты өзгөчө оорунду ээлейт. Негизинен этностордун жаралуу генелогиясынын процесстерин анализдөөдө табигый укукту аңдоого зарыл. Б.з.ч. III кылымда ойчул, окумуштуу Аристотель адамдын төрөлүшүн, жүрүш туруш эрежелерин, аял менен эркектин табигый милдеттерин табигый укуктун негиздери катары эсептеп, улуттарга тиешелүү салт-санаалар, үрп-адаттар, диний мамилелери, улуттук аң сезими ж.б. элементтерин салттуу укуктун өзөгүн түзүүчү ядросу деген ойду айткан. Аристотелдин ойлоруна

ылайык мамлекеттик коомдук түзүлүш, юридикалык мыйзамдар табигый укук жана салттуу укуктардын негизинде пайда болоору анык [7-250].

Кыргыз элинин табигый укуктук жана салттуу ченемдерине тиешелүү эрежелерин изилдөөдө, кыргыздардын коомдук-социалдык саясий, укуктук аң сезими маданияты өзгөчө оорунда турат. Кыргыз элинин XIX кылымдагы коомдук-социалдык саясий түзүлүшү анын өнүгүшү байыркы б.з.ч. доорлордон башталып, б.з.ч. VI–I кылымдардагы гунну уруулар союзу жана сябилер, ошондой эле б.з. VI–VIII кылымдарындагы түрк элдеринин конфедерациясы аталган “Каганат” менен жана XII–XVIII кылымдардагы жалпы көчмөн элдердин маданияты менен тыгыз байланыштуу. XIX кылымдагы жалпы кыргыз коомунун тармактык түзүлүшүнүн жана жалпысынан маданиятынын негиздери байыркы замандардан бери коңшулаш, аралаш жашап келе жаткан көчмөн элдердин табигый укуктук маданиятынын таасири астында өнүгүү жолун улап келген. Негизинен баардык көчмөн элдердин коомдук түзүлүшүндөгү табигый мыйзамдары окшош, бирдей болгонун тарыхчылар В.Бартолдун, В.Бернштамдын кыргыз тарыхын изилдөө эмгектеринен кездештире алабыз. Ошондуктан кыргыздардын коомдук түзүлүшүн изилдөөдө, төмөндөгү окумуштуулардын илимий маалыматтарына таянып, тарыхый этнографиялык эки этапка бөлүп карасак болот:

1) Б.з.ч. VI–I кылымдарда Кыргызстандын аймагын байырлашкан сак, усун, гунну-сиянби урууларынын социалдык саясий маданиятына.

2) Б.з. V–XII кылымдарында түрк элдеринин анын ичинде кыргыздардын коомдук түзүлүшүнүн этаптарына [6-13].

Биринчи этапты сөз кылганыбызда, сактардын, усундардын, гуннулардын коомдук-социалдык маданиятын анализдөөгө туура келет. Кыргыз тарыхына тиешелүү бул элдердин коомдук-социалдык саясий маданиятын ар бирин өз өзүнчө илимий салыштыруу зарыл. Себеби кыргыз элинин XIX кылымдагы коомдук түзүлүшүндөгү биринчиден

табигый мыйзамдары, экинчиден башкаруу жөнгө салуу институттарынын жаралыш башаты, б.з.ч. “Сак”, “Усун”, “Хунну” мамлекеттеринин коомдук түзүлүшүнө байланыштуу. Сак деген термин “Эркин согушчан адам”, деген маанини туйундуруп, байыркы грек аталышы скифтер жана байыркы индиялык кытайлык аталыштары турлар, сэ эли болгондугу маалым. Кытайлык саякатчы Чжан Цян б.з.ч.136-128-ж. Орто Азия аймагында се, сю элдери байырлашаарын ал элдер жөнүндө маалыматтарды калтырган. (Кытай термини се, сак этнонимин жана сю, усун этнониминин транскрипциялары болуп саналат). Бул элдин социалдык структурасын караганыбызда курамы масагеттер, абии, дебек, даки деп аталган уруу бирикмелеринен туруп, көчмөнчүлүк чарбада иш жүргүзүшкөн [1-20].

Бул көчмөн уруу бирикмелери эки чоң канатка бөлүнгөн. Биринчиси: Кыргызстандын азыркы түндүк аймагын мекендешкен шуңшугуй кийизден жазалган калпакчан “Тиграхауд” сактары. Экинчиси: Алай жергесинен Каспий көлүнө чейинки аймакты байырлашкан “Хаумоварга” сактары болушуп, мамлекеттин кээ бир элементтери бар башкаруу системасы ар бир уруунун өз алдынча иерархиялык тепкичтер боюнча бөлүнгөн кызматтык башчылары (бийлери) болгон. Элинин жалпы саны 300 миңдин тегерегинде, аскерлери 23-30 миңге жеткен куралдуу күч түзүмдөрүн уюштура алышкан, бул аскер системасы ондук, жүздүк, беш жүздүк, миңдик, түмөндүк бөлүктөрдөн туруп согуш өнөрүн мыкты билген кол башчылар жетекчилик кылышкан.

Коомдук-саясий укуктук мамилелерин көчмөндөрдүн жазылбаган талаа эрежелерин жөнгө салып турган. Талаа эрежелеринин булагы катары көчмөнчүлүк турмуштун жазылбаган табигый мыйзамдары, салттуу ченемдери эсептелген. Табигый мыйзамдары көчмөнчүлүк жашоо турмуш кылымдардан бери калыптандырган теңирчилик ишенимдеринин эрежелери менен байланыштуу болгон. Көчмөнчүлүк турмушта жашаган этностордун ичинен сактар демократиялык эркиндиктин белгилери жогорку деңгээлде өнүккөн аял менен эркектин тең укуктуулугу сакталган мамлекет катары кароого болот. Анын далили катары б.з.ч. 520-жылы сактардын ханышасы Томирис деген аял болгондугун, өзүн кемсинткен Персиянын падышасы Кир I нин башын алгандыгы көчмөндөрдүн аял заты өзүлөрүнө тиешелүү баалуулуктарды алып жүргөндүгү белгилүү.

Материалдык маданиятын алсак көчмөнчүлүккө тиешелүү жашаган үйлөрү жер которууга ылайыкташкан жыгачтан чеберчиликтин негизинде жазалган, анын сырты малдын жүнүнөн согулган кийиз менен жабдылган жай болгон. Материалдык маданиятына тиешелүү үйлөрү, шуңшугуй калпактары XIX-XX кылымдын башындагы кыргыздар өнүккөн формасын колдонгон боз үйү жана ак калпак болгон. Сактардын, социалдык, саясий,

материалдык маданиятынан көчмөнчүлүк цивилизациясынын башатынын белгилерин көрүүгө болот [1-20]. Бул белгилерди XIX-XX кылымдын башындагы кыргыздардын коомдук-социалдык түзүлүшүнөн калыптанган өнүккөн белгилерин кеңири байкай алабыз. Мисалы; Коомдук түзүлүшү уруулук бирикмелерден куралса, XIX-XX кылымдын башындагы кыргыздардын түзүлүшү дагы оң, сол, ичкилик деп аталган уруу союздарынан турган. Саясий маданиятында эркек менен аялдын тең укуктуулук принциби сакталып, баатыр ханышалар чыгышса, кыргыздардын тарыхында бул демократиялык баалуулуктар толугу менен колдонулуп анын далили катары Жаңыл мырзаны, кыз Сайкалды, XIX-XX кылымдын башындагы Курманжан датканы атоого болот. Окумуштуу чыгыш таануучулардын В.Бартолдун, Н.В.Бернштамдын ойлору боюнча сактар түрк тилдүү элдердин бабалары катары эсептелине, Н.Аристов сактарды кыргыздын саяк уруусунун генеологиясы менен байланыштырат [1-20].

Дагы бир дүйнөлүк көчмөн цивилизациянын башаты болгон Усун урууларынын маданиятын карап салыштырууда, кыргыздардын XIX-XX кылымдын башындагы коомдук түзүлүшүнөн окшоштуктарды көрө алабыз. Коомдук түзүлүшү “он ок эли” (ус-уруу, ун-он) деп аталып он уруудан куралган мамлекетти түзүп, Теңир-Тоодо б.з.ч. II кылымда усун уруулары сак урууларын сүрүп чыгышат, сак уруулары батышты көздөй жылуу мезгили башталган, калган сак уруулары усундар менен ассимиляция болуп кетишкен. Усун элдери сак элдеринин маданиятынын улантуучулары катары эсептелет. Усун элдери Орто-Азия талааларын мекендеген, Чыгыш Түркстандан улуу кытай дубалдарына чейинки мейкиндикте көчүп конуп жүргөн элинин саны 630 миң, 100 миң колго чейин белгилүү деңгээлде аскер курай алган мамлекет болгон. Усундардын социалдык саясий системасы монархиялык көчмөн мамлекеттик типке негизделип, *кюнбаг*, *кюнбий* деп аталган монарх башкарган. Усундардын мамлекет башчысы *кюнбакбий*, *кюнбий* монархиялык башкаруу формасынын негизинде коомду жөнгө салып, ал толугу менен аксакалдар кеңеши түзгөн эрежелерди кабыл алган чечимдерди аткарууга милдеттендирилген. Аксакалдар кеңеши мыйзам чыгаруу, сот бийлигинин функциясын аткаrsa, *кюнбийлер* аткаруу бийлигинин милдетин аткарышкан. Коомдук түзүлүшүндө байларга жана кедейлерге бөлүнгөн катмарлардан турган, мал чарбачылыгы менен алектенишкен. Үй-бүлө мамилелеринде эркек адамдар башчылык кылышкан, үй ээси каза болуп калса аялы эркектин бир туугандарына турмушка чыкканга милдеттүү болушкан. Каралбай калган адамдар үчүн анын уруулаштары, туугандары абалына жоопкер болушкан. Диний ишенимдери сактардай эле теңирчиликке табынып, табигый эрежелери теңирчиликтин ченемдерин так сакташкан. Усундардын руханий

маданиятына тиешелүү табигый мыйзамдары жана материалдык маданияты кыргыздардын XIX кылымдагы маданиятынын өзөгүн түзөөрүн далилдеген окумуштуу чыгыш таануучу Н.Аристов кыргыздардын бабалары усундар деп эсептеп, аксакалдар институнун жаралуу гениологиясын усундардан башталат деген ойду айткан. Негизинен сактардын маданияты менен усундардын маданияты окшош болгон, себеби Ысык-Көл, Чүй өрөөндөрүнөн казылып алынган археологиялык табылгалардан окшоштуктар байкалган. Алар согуш куралдары, керамика идиштери, эмгек куралдары ж.б. [2-17-207].

Биринчи этапка тиешелүү түрк элдеринин башатын түзгөн хунну мамлекетин караганыбызда Б.з.ч. II кылымдарда Орто-Азия аймагында хун мамлекетинин геосаясий жактан артыкчылык жаратып, аскерий тараптан күчөп турган мезгили болгондугу белгилүү. Хунну мамлекети жалпы түрк урууларынын конфедерациясы болуп, анын курамында уруулар союзу динлиндер, усун уруулары, ж.б. түрк элдерине тиешелүү уруулар түзүшкөндүгү маалым. Хуннулар негизинен эрте феодалдык көчмөн түзүлүштөгү, уруулук бирикмелерден куралган мамлекет болгон. Б.з.ч. III кылымда, 209-жылы хунну мамлекетинин башына Моде Шаньюй деп аталган аскер башчы келген, ал кытай тарыхчысы Сыма Цяндын эмгектерине ылайык *жеңилгис, теңирдин баласы “Теңир куту”* хан деп эскерилет жана “Шаньюй” термини көчмөндөрдүн монархы бийликтин ээси деген маанини туюндурат. Кытайдын императоруна б.з.ч. 176-ж., Моде Шаньюй жиберген каттарында “Көк менен жерден, күн менен айдан” туулган деген сөздөр жазылган. Хуннулардын коомдук саясий түзүлүшү *эки канаттан*, ошондой эле *ичкилик* деп аталган уруулардан турган жана ал бирикмелерге караштуу бир нече уруктардан түзүлгөн. Бул урууларды аткаруу бийлигинин башчысы акимдер бийлеген. Аскердик куралдуу күчтөрү дагы ушул уруулук түзүлүшкө жараша куралган, уруктук жааматтар, топтор жоокердик ополчениени аткарышкан жана он башыдан, жүз башы, миң башы, түмөн башчылыкка чейинки бөлүктөрдөн турган жоокерлерди даярдаган. Кытай тарыхчысы Фань. Е. уруу башчыларынын авторитеттүү эки аткаруу бийлигинин ээлерин белгилеген. 1) Сян ван. 2) Лули ван [3-17-100].

Кытайча “Ван” сөзүн которгондо “Бек” деген титулду билдирет. Б.з.ч. II кылымда Моде Шаньюйдун башкаруу мезилинде мамлекетте мыйзамдар кабыл алынган. Шаньюйдун мыйзам жыйындыларынын негиздери, жер ресурстарын мамлекеттик менчикке алган, стратегиялык согуштук ыкмалар иштелип чыккан, коомдогу кылмыш иштерине болгон жазалар күчөтүлгөн, жеке менчик мүлккө болгон укуктар кабыл алынган. Хуннулардын диний ишенимдери боюнча алсак асман кудайы “Теңирге” ишенишкен. Үй-бүлөлүк абалы патриархалдык мүнөздө болгон. Үй-бүлө башчысы эркек адам

турган, алар материалдык социалдык абалына жараша алты, жетиге чейин аялдарды ала беришкен. Б.з.ч. 99-жылы хуннулардын башчысы Шаньюй Моде убагында кытайлар менен согуштар болгон. Бул согуш мезгилинде кытайлардын аскер башчысы Ли Лин хуннуларга колго түшүп калып, ал кытай хань империясына кайтып барса өлүм жазасына тартылаарын билип, хуннуларга кызмат өтөөгө макулдугун берет. Моде Шаньюй өзүнүн кызын Ли Линге алып берет, Ли Лин хуннулардын аскер башчылык кызматына чейин жетет. Б.з.ч. 90 жылы Ли Линдин аскер башчылык мезгилинде хуннулар чоң жетишкендиктерге, жеңиштерге жетишкен. Бул мезгилдеги каармандарды окумуштуулар Манас эпосундагы башкы каармандар Шаньюйду “Манас” жана Ли Линди “Алмамбет” баатырларга салыштырышып келишет. Биз Шаньюйдун Кытай императоруна жөнөткөн каттарында асман менен жерден жаралган деген маанини келтиргенбиз, ушуга байланыштуу Манас эпосунда, Манас баатырды сүрөттөө “Асман менен жериндин тирөөсүнөн бүткөндөй, айың менен күнүндүн ширөөсүнөн бүткөндөй” деген саптар менен сыпааталып, окшоштуктар байкалат. Андыктан хуннулардын маданиятын XIX кылымдагы кыргыздардын маданиятына салыштырганыбызда коомдук түзүлүшү, туткан дини, жана табигый укуктардын баардык тармактары боюнча окшоштуктар болгондуктан окумуштуулар түрк элдеринин бабалары катары эсептешет [1-60].

Б.з. VI-кылымында Орто-Азия аймагында жалпы түрк урууларын бириктирген конфедеративдик формадагы мамлекет түзүлөт. С.Г. Кляшторныйдын изилдөөлөрүнүн негизинде бул ири мамлекетти Бумын каган (552-ж.) негиздеген. Түрк каганаты күч кубаты артып турган маалда (576-ж.) Византияга Босфор аралдарына чейин жеткен. Бул бир нече түрк урууларынан куралган конфедеративдик мүнөздөгү мамлекеттин коомдук түзүлүшүн жөнгө салып турган табигый укуктары жана саясий институттары болгон. Биринчиден табигый укуктары, байыркы сактардын, усундардын, гундардын табигый укуктарынын уландысы катары кароого болот. Түрк каганатынын мыйзамдары, ченемдеринин жыйындысы байыркы сак, усун, гун элдериндегидей “Талаа мыйзамы” (степной закон) деп аталган. “Талаа мыйзамдар” жыйындысы каганаттагы мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин, аскердик тартипти, адамдардын укуктарын социалдык саясий мамилелерди жөнгө салып турган салттуу эреже катары эсептелген. Экинчиден, саясий институттарын алсак “Каган”, “Бей”, “Тегин” деп аталган кызматтык титулдардын ичинен “Бей” кызматы байыркы сак, усундардан бери келгендиги белгилүү болду. Мисалы: “Каган” мамлекеттин башында хандык милдетти аткаrsa, “Бей” кызматкери бир уруунун башчысы кызматын аткарган, ал эми “Тегин” деген кызмат вазириликтин милдетин аркалаган. Түркчө бей, кыргыздарда бий

кызматы орто кылымдарда баардык түрк элдерине тиешелүү мамлекеттерде бийик кызмат орду катары эсептелген. Түрктөрдө “Бейлер” уруунун оодандын башкаруучусу, башкырларда “бийлер” уруунун башкы саясий кызматкери, казактарда “Бийлер” соттун милдетин аткаруучу, “Бийлер” кыргыздарда орто кылымдарда эл башы, ал эми XIX кылымда элдик судьянын милдетин аткарган. Каган титулу менен VIII кылымдардан баштап кыргыз башчылары дагы аталган аларга Барсбек каганды кошууга болот. Бул көчмөн элдердин маданиятын карап көрүп, кыргыздардын маданиятына таасирин байкай алабыз. Түрк каганатынан бөлүнүп өзүнчө күчтүү каганат түзгөн VI кылымда Енисейде Миң-Суу өрөөнүндө кыргыздардын мамлекетинде башкаруу аппараты болгон. Бул аппараттын башында “Ажо” турган жана ага баш ийген жети министри, үч аскер башчысы, алты ак-сөөк бийлери башкаруу системасын түзүшкөн. Ошондой эле кыргыздардын маданиятына тиешелүү Орхон Енисейдеги “Рун” жазма эстеликтеринде төмөндөгүдөй жазуулар “Бактар” бектер, “Теңир”, “Бойлор” бийлер, “Будун” уруулар деген терминдер кездешкен [4-15-124].

Кыргызстандын тарыхында б.з.ч. VI-I к. сак, усун, гун жана б.з. V-VII к. түрк элдеринин, Енисей кыргыз мамлекетинин маданияты менен кыргыздардын XIX кылымдагы коомдук социалдык, саясий аң сезими маданияты байланыштары белгиленди. Төмөндөгү аталган анализдөөнүн негизинде кыргыздардын XIX кылымдын ичиндеги коомдук саясий укуктук маданиятын кароого туура келет. *Биринчиден:* Кыргыздардын коомдук түзүлүшү уруулардан жана ага караштуу уруктардан, тууганчылык айылдык жааматташтыктын негизинде түзүлгөн, байлар жана кедейлерден турган катмарларга бөлүнгөн. *Экинчиден:* Саясий түзүлүшү ар бир уруу өз алдынча көз карандысыз ички маселелер боюнча жана эл аралык дипломатиялык мамилелерди жүргүзгөн. Мисалы: Түндүк кыргыз урууларына мүнөздөмө бергенибизде “Манан” жана “Бий” институттары башкаруу системасынын негиздерин түзүшүп, саясий маданиятта өзгөчө оорунду ээлеген. Коомду жөнгө салуу мыйзамдары байыркы замандардагы сак, усун, гун элдериндегидей теңирчилик ишенимдеринин негизинде калыптанган *салттар, адаттар, нарк, заң, эрежелеринин* негизинде жүргүзүлгөн. Теңирчилик ишенимдери көчмөн элдердин жазылбаган ыйык ченемдери катары каралып табигый укуктук ченемдердин негиздерин түзгөн. Көчмөн элдерде “Теңир” бул жараткан кудайдын аты катары берилген, коомду жөнгө салууда ар бир тармактар боюнча ченемдер каралган. Биринчиден, жаратылыштын ресурстарына өз өзүнчө мамиле кылуу. Жер ресурстарына, суу ресурстарына, от ресурстарына, жаныбарлар дүйнөсүнө, өсүмдүктөр дүйнөсүнө өзгөчө теңирчилик ченемдеринин негизинде коомдук мамиле кылынган. Экинчиден, адамдардын бири бирине болгон коомдук мамилелерди жөндөө процессинде түндүк кыргыз уруу-

ларында салттык эрежелердин негизги ченеми катары улуттук *нарк, заң* салттары каралган. Салттык эрежелердин булагы катары теңирчилик ишенимдери эсептелинген. Коомдук мамилелердин баардык тармактарындагы салттык эрежелер теңирчилик ишенимдеринин уруксаты аркылуу жүргүзүлгөн. Салттык эрежелер XIX кылымда кыргыз урууларында коомдогу *үй-бүлөлүк мамилелерди, мүлктүк мамилелерди, жарандык мамилелерди, кылмыш жана жаза мамилелерин, аскердик мамилелерди, улуттук спорт оюндарына болгон мамилелерди, эл аралык мамилелерди* жөнгө салган мыйзам катары иштеген. Түндүк кыргыз урууларынын XIX кылымдагы укуктук аң сезими, укуктук маданияты салттык эрежелер аркылуу аныкталган.

Ал эми “Адат” түшүнүгүн караганыбызда, бул сөз окумуштуулардын талаштуу ар түрдүү көз караштары айтылып келет. Мисалы: Адат термини араб тилинен алынган деген пикирди орус окумуштуусу Ф.И.Леонтьев билдирген. Араб тилинде “Ада” термини уруулардын салты катары каралат ал эми “Урф” термини араб улуттук эрежелери аталат. Араб элдеринин ада жана урф эрежелери түрк элдеринин үрп-адат түшүнүгү катары кабылданган деген ойлорду айткан. Дагы бир укук таануучу окумуштуу В.П. Кагромановдун ойлору боюнча адат түшүнүгүн азербайжан тилинен алынган, улуттук салт деген маанини берет деген илимий ойду билдирген. Кыргыздарда адат түшүнүгү байыркы мезгилдерден колдонулуп келип, улуттук менталитеттин негизинде көп жылдардын жыйынтыгынын алкагында калыптанган салтка чейинки ченемдерди атоо чындыкка жакыныраак. Биринчи улуттук адат ченемдери пайда болуп, салттык эрежелерди калыптандырат ал эми салттык эрежелер улуттук нарк, заң философиялык түшүнүктөрү коомдун тармактарын ирээтке келтирип, коомдук турмушту жөнгө салып келген. Бул аталган жазылбаган адат жана салт эрежелерин ишке ашыруучу өкүлчүлүктүү борборлошкон бийлик бутагы катары уруу бийлери эсептелген [8-60], [9-300].

Түштүк кыргыз урууларынын XIX кылымдагы саясий-социалдык укуктук маданиятын караганыбызда, негизинен XIX кылымга чейинки мезгилдердеги маданиятты түндүк жана түштүк кыргыз урууларыныкы бирдей деңгээлде болгон. XIX кылымдан тартып Кокон хандыгынын жана Фергана өрөөнүндө жашаган этностордун маданиятынын таасиринин негизинде өзгөрүүлөр байкалат. Мисалы: Саясий маданияты жана укуктук маданияты. Саясий маданиятты Кокон хандыгы Бухара эмиратынан көчүрүп алган башкаруу административдик системасы түштүк кыргыз урууларына киргизилген. Түштүк Кыргызстандын географиялык территориясы кокондун вилаеттерине баш ийдирилген. Хандыкта төрт вилает түзүлгөн. Ташкент, Анжиян, Наманган, Ходжент. Анжиянга Ош, Жалал-Абад, Ходжентке Баткен өрөөндөрү каратылган. Түштүк кыргыздары

Кокон хандыгы тарабынан киргизилген башкаруу саясий түзүлүштүн негизинде иш алып барышып, түштүк уруу бийлери хандык тарабынан ыйгарылган кызматтык титулдар менен атала баштаган. Ал титулдар датка, казы, бек, парваначы, кушбеги, ж.б. түштүк кыргыздарынын XIX кылымдагы укуктук маданиятын караганыбызда коомдук мамилелерин ислам диний мусулман укуктук системасы жөнгө салып турган. Себеби Кыргызстандын түштүк аймагына жакыныраак, Бухара эмиратынын жана андагы ислам үгүтчүлөрүнүн таасири күчтүү болгон. Кийин XVIII-XIX кылымдарда Кокон хандыгынын диний саясатынын негизинде ислам маданияты коомчулукта таасирдүү кабылданган. Түштүк кыргыз урууларынын XIX кылымдардагы укуктук аң сезими, укуктук маданияты ислам дин укугу менен тыгыз байланыштуу. Ислам дин укугунун булагы катары куран каралган жана курандын аяттарынан алынган шариат мыйзамдары эсептелген. Курандагы шариат мыйзамдары коомдун баардык тармактарын анын ичинен *үй-бүлөлүк мамилелерди, жарандык мамилелерди, кылмыш жана жаза мамилелерин, мүлктүк мамилелерди, жаратылыш ресурстарына болгон мамилелерди саясий мамилелерди, эл аралык мамилелерди, салык мамилелерин жөндөп турган ченем, мыйзам* болгон. Бул жогоруда аталган мыйзам жыйындылары хандык караган аймактарда жана анын ичинен түштүк кыргыз жергесинде жогорку деңгээлде колдонулган. Шариат мыйзамдарын сактоочу жана тескөөчү органдын өкүлү катары араб мамлекеттеринде *кади* кызматкери иш алып барса, түрк элдеринде анын ичинде кокон хандыгына караган элдерде *казы* кызматкери мыйзамдуулукту камсыздоочу орган катары эсептелген. Казылар соту Кокон хандыгы тарабынан өмүрүнүн аягына чейин дайындалышып, сот өндүрүшүн коомдо жазалган кылмыштын классификациясына жараша ишке ашырышкан. XIX кылымда түштүк кыргыз урууларында бийлер кызматындагылар казы кызматына дайындалышып аткаруу функциялары алмашкан. Бул аталган ислам мыйзам жыйындылары XIX кылымда казылар тарабынан жана хандыктагы башка кызматкелер тарабынан одоно бузулган. Казылар ислам дин укугун хандыктын жана жогорку социал-

дык катмардагылардын кызыкчылыгына бурмалашкан. Мисалы: Чыгыш таануучу Радловдун маалыматы боюнча казылар соту хандыкка бекитип берген, салык зекет жыйымдарынын жыйырмадан ашык түрүн элден алышкан. Натыйжада казылар, ж.б. кызматтагылар эл тарабынан шайланбай хандык тарабынан кызматка бекитилишип, эл менен жогорку катмардагылардын ортосунда ажырым келип чыккан. Бул аталган түндүк жана түштүк кыргыздарынын укуктук аң сезими, маданияты, эрежелер, Россия империясынын курамына кошулушу менен өзгөрүүлөр пайда болгон. Империянын курамына 1876-жылы кыргыздар киришинин негизинде укуктук мыйзамдар, жашоо турмуш, социалдык түзүлүш, маданият өзгөрдү. Кыргыздар жапайы хандыктын жана уруулук түзүлүштө жоолашып, барымталашып жашабастан, тынчтыкта жашай башташкан. Кыргыз жеринде ондогон оруз-тузем мектептери ачылып, аз да болсо сабатсыздык жоюла баштаган. Кыргыздар дүйнөлүк Европа ж.б. маданияттардан маалымат алышып коомдук турмушта өзгөрүүлөр байкалган [7-250].

Адабияттар:

1. Асанканов А.А., Осмонов Ө. История Кыргызстана – Б., 2002 г. С. 20-60.
2. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или каракиргызы.-Б., 2001 г. - Фонд сорос. С. 17-207.
3. Бактыгулов Дж.С. История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней. Б., 2001 г. С.17-100.
4. Бартольд В.В. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б.,1997. 15-124-б.
5. Бартольд В.В. История киргизского народа. М., 1957 г. С.-87.
6. Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер.- Б., 2004. С.13-162.
7. Обычное право киргиз-казахских степей. Алматы; 2001 г. том 4. С. 250.
8. Кагроманов В.П. Преступления в области семейно-брачных отношений. М., 1950 г. С.60.
9. Ф.И. Леонтьев. Адагы кавказских горцев: Материалы по обычному праву северного и восточного Кавказа. Выпуск первый – Выпуск второй / Ф.И. Леонтьев. - Одесса: Типография П.А. Зеленого, 1882-1883. С.300 .

Рецензент: к.и.н. Сабилов Р.